

Skänninge under sen vikingatid och tidig medeltid

De senaste åren har mycket omfattande arkeologiska undersökningar genomförts i Skänninge i Östergötland (jfr. Fig. 5). Undersökningarna har bland annat gett oss möjligheter att på ett mer fördjupat sätt än tidigare studera ortens äldsta historia. De nya undersökningarna omfattar drygt en kilometer en sträcka på, där ett nytt järnvägsspår skall dras fram genom Skännings stads utkant. De arkeologiska undersökningarna startade år 2002 och pågick till och med år 2006. I skrivande stund pågår bearbetningen av detta stora material, men en del av resultaten kan redan nu presenteras.

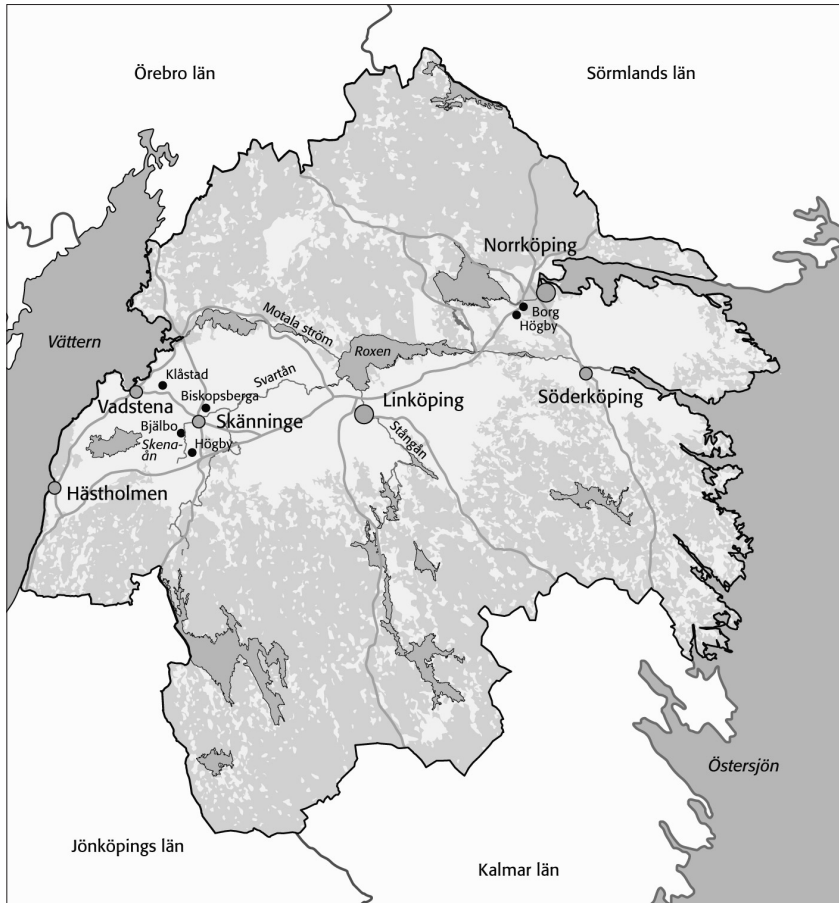
Följande artikel bygger uteslutande på olika texter som skrivits inför publiceringen av Skänningeprojektet. **Johanna Bergqvist har behandlat det arkeologiska materialet som berör den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelsen.** Johan Berg har utifrån kartmaterial och historiska källor försökt rekonstruera äldre strukturer och ägor i landskapet. Ann-Lili Nielsen har analyserat järnålderslandskapet och Karin Lindeblad har sammanställt den forskning som berört det medeltida Skänninge. **Jordägandet i medeltidens Skänninge har Claes Westling gått igenom.** Maria Vretemark har analyserat och tolkat det osteologiska materialet. Resultaten kommer att publiceras i sin helhet tillsammans med flera andra texter från projektet och ges ut av Riksantikvarieämbetet, UV Öst under 2009 med titeln *Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skännings äldre historia.*

Skänningeprojektets undersökningar, samt en undersökning som Östergötlands Länsmuseum genomförde samtidigt, är de första riktigt stora undersökningarna i Skänninge. De båda projekten berörde i huvudsak områden utanför stadsbebyggelsen på 1713 års karta, vilken tidigare i stort sett, ansetts synonym med den medeltida ortens utbredning. I dessa områden kom framför allt senvikingatida och tidigmedeltida bebyggelse att beröras. Sammantaget kommer resultaten från de olika undersökningarna innebära att helt nya aspekter av stadslivet kan diskuteras, som till exempel stadsbornas omfattande odlingar, bebyggelseregleringar samt de återkommande marknaderna. Även företeelser som tidigare har diskuterats kan återigen aktualiseras och tas upp till förnyad och fördjupad diskussion. Detta gäller framför allt S:t Olofs konvent, borgen på Biskopsholmen, de medeltida stadsgårdarna samt den senvikingatida-tidigmedeltida bebyggelsen vid S:t Martins kyrka.

Landskapet kring Skänninge

Ortnamnet Skänninge har av språkforskare ansetts ha tillkommit under tidig romersk järnålder. Ortnamnets betydelse anses syfta på de människor som bodde vid Skenaån (Wessén 1970:48). Ån rinner genom staden, flyter efter några kilometer ihop med den större Svartån och vidare

ut i sjön Roxen vid Linköping. Från Roxen kan man ta sig vidare ut i Östersjön via Motala Ström. Undersökningarna har dock visat att Skenaån inte varit den viktiga kommunikationsled som man tidigare ansett, utan att den istället haft en betydligt blygsammare roll.

Figur 1. Östergötland med de medeltida städerna, markerade med ljusa cirklar, samt vattendrag och orter vid Skänninge som Biskopsberga, Högby och Bjälbo. På kartbilden har även andra platser som omnämns i artikeln markerats. Bearbetning av Lars Östlin RAÄ UV Öst.

Skänninge ligger på den plats där en ås korsar Skenaån. Vid den äldre broövergången sammanstrålar flera äldre vägar. Åsen löper från norr till söder och fortsätter ner mot Mjölby. Markerna i omlandet utgörs idag till största delen av odlad åkermark. Den öppna åkermarken är svagt böljande, höjderna i det öppna åkerlandskapet framträder tydligt även om de inte är speciellt höga. Historiskt har åkermarken varit belägen på de högre partierna medan de lägre partierna har varit mer eller mindre sank ångs- och betesmarker. Dessa sankmarker dikades ut och odlades upp under 1800-talet.

Till skillnad från de övriga östgötastäderna ligger Skänninge mitt ute på östgötaslätten, långt från större vattendrag (Fig. 1). Ortens placering i landskapet kan förklaras med att platsen

ligger centralt på den mycket bördiga slätten, centralt i en förhistorisk bygd. Skänningebygden är Östergötlands fyndrikaste område beträffande runstenar och tidigkristna gravmonument från 1000-talet. Från själva stadsområdet är tre runstenar kända. En är påträffad i S:ta Ingrids konvent, en i Hospitalskyrkan och den tredje är funnen i Vårfrukyrkan. De tidigkristna gravmonumenten är betydligt fler i staden. De är dessutom i några fall påträffade i ursprungligt läge över gravar. Antalet fragment från tidigkristna gravmonument påträffade vid S:t Martins kyrka är 26, vid Allhelgonakyrkan har 17 fragment lokaliserats och två mindre fragment ligger som golvbeläggning i Vårfrukyrkan. Om de två sistnämnda fragmenten ursprungligen kommer från platsen för Vårfrukyrkan är högst osäkert, även om man tidigare pekat på företeelser som kan indikera att det funnits en äldre kyrka på denna plats. Dessutom har en runristad gravhäll hittats inmurad i en eldstad i staden. Antalet fragment utgår från en inventering som genomfördes för några år sedan (Hedvall & Menander 2003).

I denna del av landskapet ligger de tidiga romanska kyrkorna mycket tätt och de äldsta kartorna visar att det var i denna del av Östergötland som de största byarna låg. I närheten av Skänninge har det legat flera mycket stora byar, bland annat Biskopsberga och Bjälbo. Bjälbo var under 1200- och 1300-talen folkungaättens sätesgård.

Vid flera av skänningebygdens sockenkyrkor finns såväl runstenar som tidigkristna gravmonument. Östergötlands äldsta dendrokronologiskt daterade stenkyrkor är från 1110- och 1120-talen och ligger i denna del av landskapet. Förmodligen är ingen av de övriga odaterade kyrkorna speciellt mycket äldre. I Klåstad och Bjälbo, inte långt från Skänninge, har

Figur 2. Skänninge sedd från söder. Stadskyrkan Vårfru dominerar stadsbilden. Från bildens övre mitt och vidare mot mitten av bildens högra kant syns järnvägssträckningen. Det är utmed denna som Skänningeprojektets undersökningar har utförts. Rakt ovanför kyrkornet, där stadsbebyggelsen tar slut ligger ruinerna efter S:ta Ingrids konvent, tillika platsen för S:t Martins kyrka. Den undersökta senvikingatida – tidigmedeltida bebyggelsen låg till höger om konventet och fram till järnvägen. Foto: RAÄ UV Öst.

lämningar av två äldre träkyrkor undersökts. Förmodligen har de båda kyrkorna byggts under 1000-talet (Ericsson 2006; Hedvall 2004; Gustin 2006). Med stor sannolikhet har liknande träkyrkor utgjort de första kyrkobyggnaderna vid S:t Martin och Allhelgona i Skänninge, även om vi idag saknar arkeologisk kunskap om dem.

Källor till Skänninges äldsta historia

Skriftliga källor

Det medeltida skriftliga källmaterialet som berör Skänninge är mycket omfattande, orten nämns på olika sätt i många hundra olika dokument. Delar av detta material studerades och publicerades av historikern Adolf Schüek på 1920-talet (Schüek 1929). Det tidigaste omnämmandet av Skänninge är i ett skyddsbrev, utfärdat från påvestolen år 1178, som berör linköpingsbiskopens egendomar. Bland ett antal namngivna gårdar omnämns en huvudgård «invid» Skänninge, vilket talar för att orten var betydelsefull redan då. På 1200-talet omnämns flera företeelser och institutioner i Skänninge som visar att orten då var vad vi traditionellt sett betraktar som en stad (Fig. 3). Flera brev visar att det under 1200-talets andra del och 1300-talet hölls flera viktiga kyrkliga och politiska möten i Skänninge. En viktig funktion anses också handeln, och då kanske främst den med kreatur, ha haft även om vi inte har några tidiga skriftliga belägg på detta. När det gäller handel omnämns torg och torgbod år 1357, och från 1500-talet är fyra årliga marknader kända.

Under 1400-talet har Skänninge ansetts minska i betydelse till förmån för den då anlagda grannstaden Vadstena, endast 15 km bort. Två omfattande stadsbränder på 1400-talet kan ha påskyndat borgarnas flytt till Vadstena liksom Gustav Vasas indragning av stadsprivilegierna på 1500-talet (Hasselmo 1983; Schüek 1929).

Figur 3. Tabellen visar de äldsta skriftliga och arkeologiska materialen från Skänninge, med utgångspunkt i den äldsta perioden och det stora förändringskedet under 1200-talet.

Verksamhet/byggnad	Skriftligt omnämmande	Arkeologisk datering
Bebyggelse		900-tal
Bronsgjuteri		900-tal
Föregångare till S:t Martins stenkyrka		Tidigkristna gravmonument från 1000-talets förra hälft
Föregångare till stenkyrkan Allhelgona		Tidigkristna gravmonument från 1000-talets andra hälft
Allhelgonakyrkan i sten		1100-tal
Hospital	före 1208	
Prosterisäte	1232	
Dominikankonvent, bröder	1237	
Biskopsholmen	1414	1270-tal
Stadsgårdar		I stadens östra utkant circa 1300
S:t Martins kyrka	1270-tal	
Dominikankonvent, systrar	omkring 1270	
Mynthus/växlingskontor	1285	
Vårfrukyrkan, stadskyrka	1300	
Stadssigill	1301	

Det arkeologiska källmaterialet och olika teorier om ortens äldsta historia

År 1928 utfördes de första arkeologiska undersökningarna i Skänninge. En stadsmonografi var under utarbetande, med Adolf Schüeck som redaktör, och det var i samband med detta arbete som undersökningarna utfördes (Schüeck 1929). Det arkeologiska arbetet leddes av konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg, som lokaliserade flera av stadens medeltida stenbyggnader: Allhelgonakyrkan, Hospitalet och S:ta Ingridis dominikankonvent. Liksom på andra platser i Sverige under denna period dominerades undersökningarna av ett intresse för stadens monumentala byggnader och deras murar, som togs fram och restaurerades. Syftet med undersökningarna kan närmast sägas ha varit att byggnaderna skulle fungera som bakgrund till det som utspelades sig i de medeltida texterna.

I stadsmonografien fick diskussionen kring stadsplanen en framträdande plats. Historikern Sven T. Kjellberg hade fört fram en teori kring detta, där han i huvudsak använde sig av den äldsta stadskartan från år 1713 som han kompletterade med skriftligt källmaterial. Den tidigmedeltida stadsplanen utgick, enligt Kjellberg, från ett långsmalt torg, som han kallade en marknadsgata. Genom detta uttryck antyds en åsikt om att förutsättningen för ortens etablering var handel. Marknadsgatan ansågs ha tillkommit genom att den äldre landsvägen genom orten utvidgats till ett torg, söder om brofästet över Skenaån.

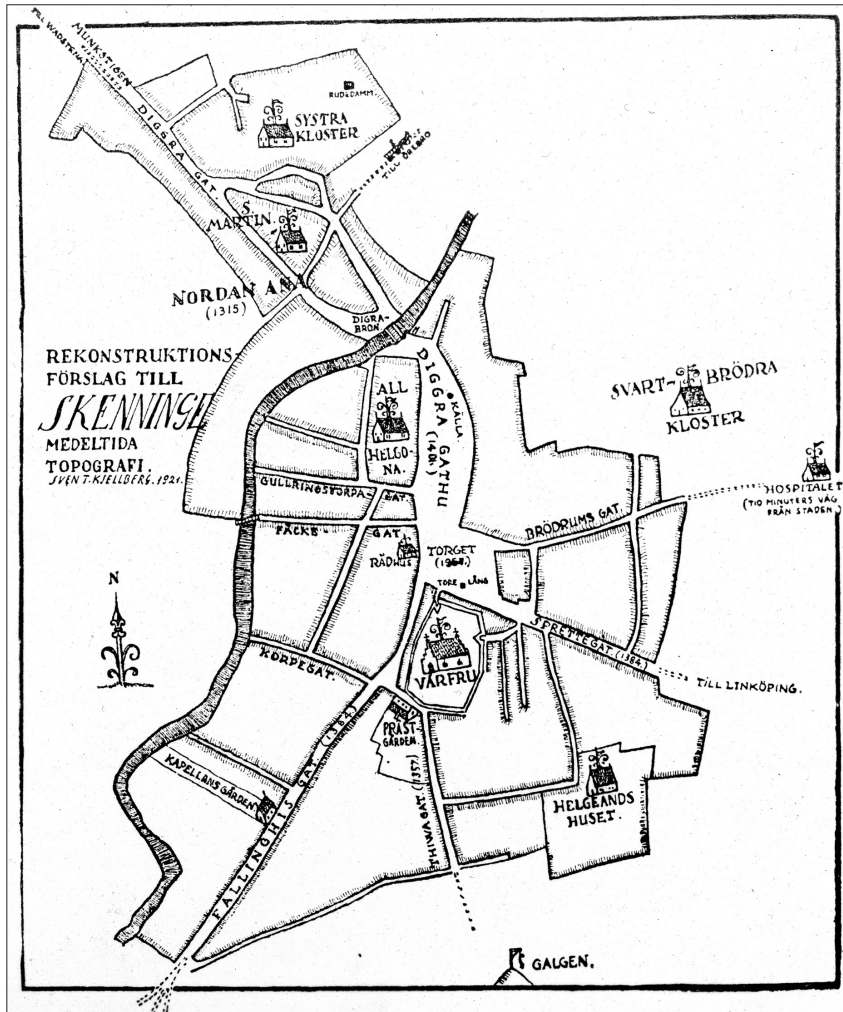
Kjellberg menade att stadens högmedeltida stadsplan kännetecknades av ett stort, regelbundet torg, som var utlagt med inspiration från kontinenten. Samtidigt som torget lades ut uppfördes den stora tegelkyrkan Vårfru, omkring sekelskiftet 1300 (Fig. 4). Enligt Kjellberg skedde denna förändring i samband med att Skänninge blivit «stad i egentlig mening» (Kjellberg & Lundberg 1929:37 ff).

Även under de följande decennierna präglades den arkeologiska verksamheten i staden av intresset för de olika institutionerna och dess stenbyggnader. I slutet av 1930-talet utfördes omfattande undersökningar av S:ta Ingridis konvent samt mindre undersökningar av S:t Olof, stadens andra konvent i samma orden (Hasselmo 1983:42).

Under 1950- och 1960-talen skedde en nyorientering inom den arkeologiska verksamheten. Arkeologen Anders Lindahl från Östergötlands Länsmuseum utökade verksamheten genom att påbörja undersökningar av det profana stadsområdet. Det var inte längre enbart stenbyggnader som undersöktes utan även kulturlager och träbebyggelse (Hasselmo 1983:43).

År 1983 nådde det riksomfattande projekt *Medeltidsstaden*, Skänninge. Liksom för de övriga medeltida städerna upprättades en rapport med en sammanställning över den arkeologiska verksamheten i staden (Hasselmo 1983). I samband med detta sammanställdes också det arkeologiska kunskapsläget i ett stadsarkeologiskt register (SR). I registret finns 78 nummer som redovisar arkeologiska iakttagelser av olika slag, alltifrån enstaka fynd till större arkeologiska undersökningar. I samband med Skänningeprojektet har en ny sammanställning av det arkeologiska läget i Skänninge gjorts. Idag har drygt 200 undersökningar utförts i staden (Fig. 5). Flertalet är ytmässigt mycket begränsade och endast ett fåtal är presenterade i andra sammanhang än i enkla grävningsrapporter. En vidare bearbetning av detta material, om än begränsad, genomförs nu inom Skänningeprojektet.

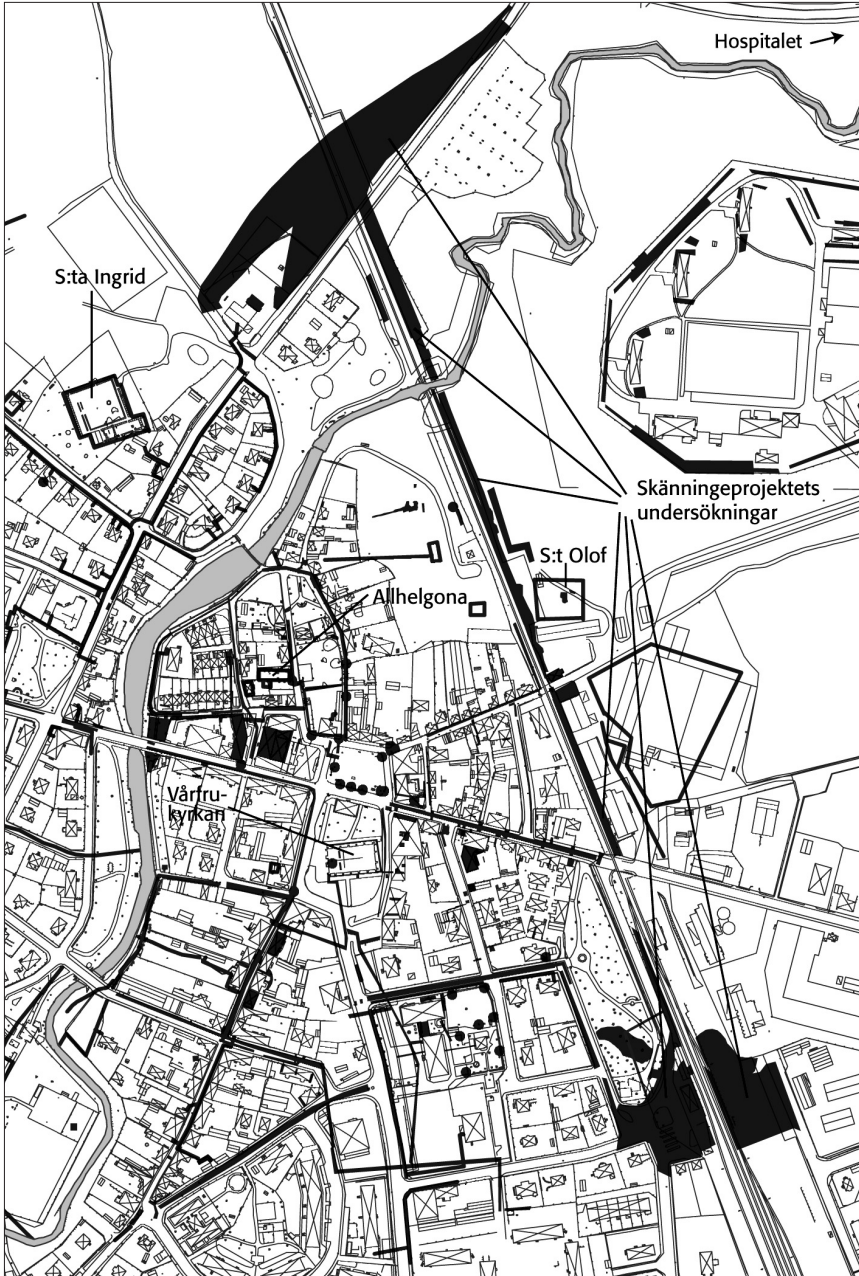
Undersökningarna var fram till år 1983 koncentrerade till de områden som sammanfaller med den äldsta stadskartan från år 1713. Efter projekt *Medeltidsstadens rapport över Skänninge*

Figur 4. S. Kjellbergs rekonstruktion av Skänninges äldsta topografi utgick i huvudsak från de olika institutionerna och gatorna. Stadens medeltida topografi var i stort sett liktydig med den institutionella topografin. (Rekonstruktionsförslaget hämtat från Kjellberg och Lundberg 1929).

utfördes undersökningar mer regelmässigt i staden, vilket fick till följd att fler arkeologer gav sig in i diskussionen kring stadens historia, och då framför allt ortens äldsta historia (Hasselmo 1987; Hasselmo 1992; Nieslen 2002; Feldt 2004).

I Medeltidsstadens rapport presenterade Margareta Hasselmo en ny teori om det äldsta Skänninges topografi (Hasselmo 1983: 43 ff). Hasselmo förklarar ortens läge i landskapet med att Skänninge sannolikt fungerade som en centralort för den västra slättbygden och dess agrara överskott samt att det var landvägarna som var viktiga för ortens utveckling. I rapporten uppmärksammas också ortens två tidiga kyrkor, båda med begravningsplatser från 1000-talet. Två tidiga kyrkor, placerade i nära anslutning till varandra, är inte på något sätt unikt för

Figur 5. På kartan visas ett utsnitt av Skänninge och de undersökningar som utförts till och med 2006. Sammanlagt rör det sig om drygt 200 undersökningar, de flesta av dem är mindre schakt. De mörka ytorna och linjerna markerar undersökningsområdena. Sammanställningen har gjorts Ann-Lili Nielsen och Pär Karlsson. Planritningen, i skala 1:6500 är redigerad av Lars Östlin, samtliga för Skänningeprojektet, RAÅ UV Öst.

Skänninge, utan förekommer i flera tidigmedeltida centralorter i Mellansverige (Hasselmo 1992:35). Hasselmo anser att det är mycket svårt att förklara varför det finns två tidiga kyrkor så nära varandra, likväl som det är svårt att precisera vem eller vilka grupper av människor som stod bakom kyrkobyggnaderna. Hon menar dock att det i det senare skriftliga källmaterialet finns en koppling mellan den närbelägna byn Biskopsberga och Allhelgonakyrkan. Biskopsberga ägdes i slutet av 1100-talet av biskopen i Linköping och sannolikt kan godset ha varit en kunglig donation. Den andra kyrkan, S:t Martin, nämns första gången i det skriftliga källmaterialet på 1270-talet (Hasselmo 1983:47 ff).

I Medeltidsstadens rapport betonas ortens förändring under 1200-talet, när en rad olika institutioner etablerades och orten fick en ännu tydligare kyrklig prägel. Stadens hög- och senmedeltida utbredning diskuteras i förhållande till den äldsta stadskartan. Hasselmo menar, trots det begränsade arkeologiska materialet, att 1713 års karta till stora delar motsvarade den medeltida stadens utbredning samt att den med några få undantag även återger det medeltida gatunätet. Staden har dock sannolikt varit mindre under medeltiden än under 1700-talet. Enligt Hasselmo har staden expanderat söderut först efter medeltiden. Liksom Herman Schück menar Hasselmo att Skänninges befolkning minskade under 1400-talet (Hasselmo 1983:8, 55 ff)

Under 2000-talet har ytterligare två arbeten som behandlar Skänninges äldsta perioder publicerats. Ann-Lili Nielsen diskuterar i en artikel den tidigmedeltida ortens utbredning med utgångspunkt i material som framkommit efter Hasselmos artiklar. Nielsen konstaterar att den tidigmedeltida orten har haft en väsentligt större utbredning än vad som tidigare varit känt. Med utgångspunkt i tidigmedeltida hantverksavfall och östersjökeramikens spridning visar hon att dessa aktiviteter även funnits nordost om den äldsta kända stadsbebyggelsen, på ömse sidor om Skenaån (Nielsen 2002:46 ff).

Därefter har Ann-Charlotte Feldt diskuterat Skänninge under perioden äldre järnålder och fram till och med tidig medeltid. Inom det nuvarande stadsområdet finns en del förhistoriska lämningar, från neolitikum och framåt. Feldt poängterar att det finns en koncentration av lämningar från äldre järnålder på åsryggen söder om Vårfrukyrkan och i stadens utkanter finns ett par mindre gravfält från samma period. Inom stadsområdet har inga lämningar från folkvandringstid eller vendeltid undersökts, däremot finns vikingatida och tidigmedeltida lämningar inom mycket stora områden, på båda sidor om ån. Liksom tidigare sammanställningar har Feldt använt sig av förekomst av östersjökeramik samt hantverksavfall men till skillnad från de föregående sammanställningarna finns nyare resultat med bebyggelselämningar från perioden med i diskussionen. Feldt urskiljer tre separata områden i Skänninge under denna period och tolkar detta som att två gårdar anlagts under vikingatiden, på var sin sida om ån. Öster om den norra gården har det funnits en stor marknadsplats med bebyggelse och verkstäder av mer tillfällig karaktär. Feldt poängterar att när de båda kyrkorna anlades fanns det redan omfattande bebyggelse i Skänninge (Feldt 2004:41 ff).

Tidshorisonter – periodisering av Skänninges äldsta historia

För att försöka klargöra Skänninges äldsta historia har Ann-Lili Nielsen gjort en genomgång av järnålderns lämningar inom stadsområdet. Nedan följer en kort summering av denna. Ett av syftena med detta arbete var att försöka klargöra hur långt tillbaka det finns en bebyggelsekontinuitet.

Uppdelningen nedan på vikingatida respektive tidigmedeltida bebyggelseperioder är hämtad från Johanna Bergqvists bearbetning av undersökningsresultaten från Skänningeprojektets undersökningar norr om Skenaån. Dateringarna av lämningarna har varit problematiska. Till allra största delen bygger dateringarna på C14-resultat och fyndmaterial. Eftersom det nedan presenterade undersökningsområdet, norr om Skenaån, har varit åkermark sedan 1200-talet finns nästan inga stratigrafier bevarade, inte heller finns det något trä bevarat som kunde ha möjliggjort dendrokronologiska dateringar. Det har därför endast varit möjligt att dela upp resultaten i två tidshorisonter: sen vikingatid och tidig medeltid.

Under 1200-talet skedde en genomgripande förändring av orten. I den här artikeln har jag valt att endast belysa detta i stora drag, eftersom huvudmålet i detta sammanhang är att diskutera Skänninges första 200 år.

Stadsområdets förhistoria

Inom ramen för Skänningeprojektet har Ann-Lili Nielsen gjort en genomgång av samtliga lämningar från äldre perioder i Skänninge. Utifrån de arkeologiska spår av bosättning och gravar som dateringsmässigt kan knytas till äldre järnålder finns det inget som tyder på att det har funnits bebyggelse av någon större omfattning under denna period. Som kunskapsläget ser ut idag finns alltför få belägg för att området ska ha hyst något annat än möjligen en eller ett par gårdar som legat i Skenaåns närhet. Bebyggelsen har sannolikt legat på Skenaåns södra sida strax öster om staden. Denna bosättning tycks heller inte ha varit varaktig upp i romersk järnålder, utan har framförallt en tyngdpunkt i bronsålder/förrromersk järnålder.

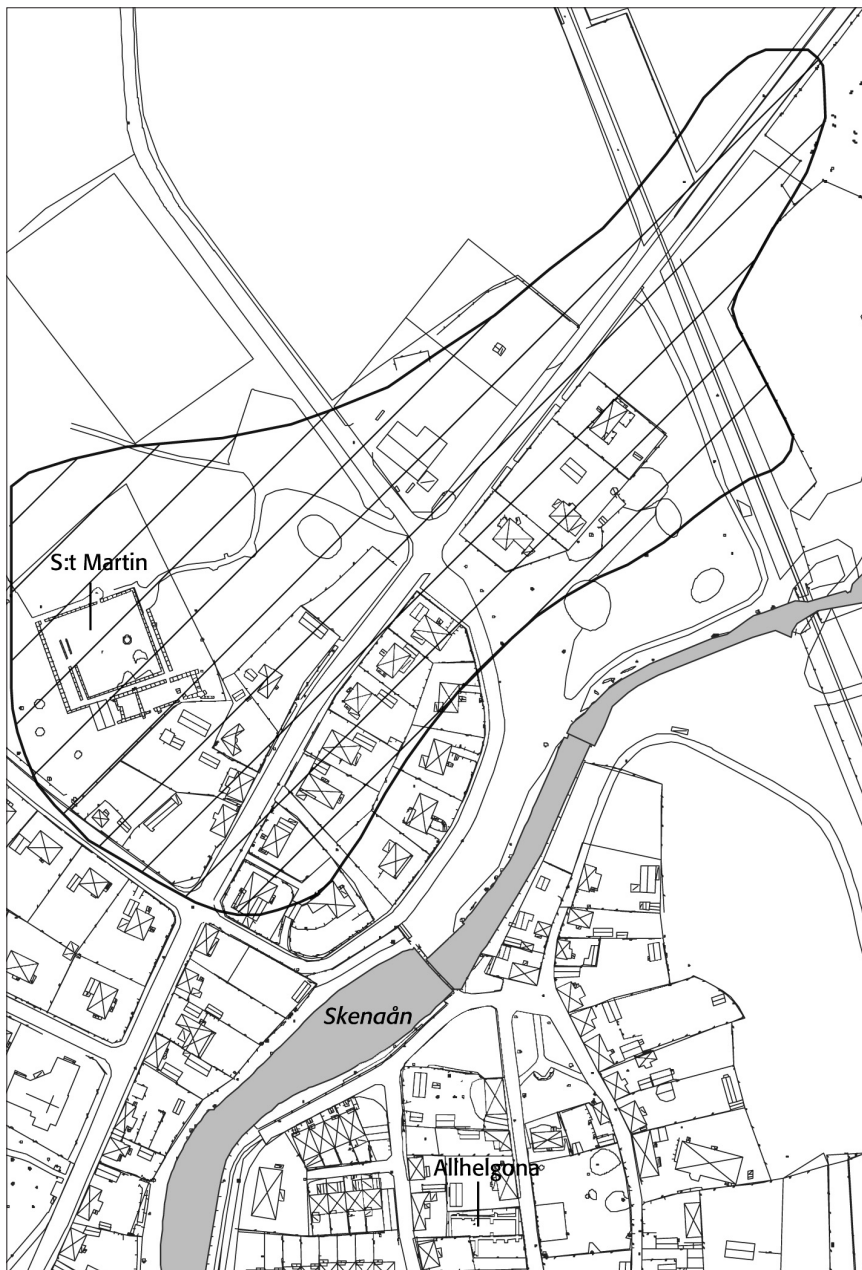
Tittar man på de lämningar som framkommit inom det som senare kom att bli de centrala delarna av staden, ser en permanent äldre järnåldersbosättning ut att saknas. De aktiviteter som kan spåras ser mer ut att representera tillfälliga besök på platsen, eller sk. replipunkter som kan sättas samman med äldre järnålderns beteslandskap (Petersson 2006:249).

Som Ann-Charlotte Feldt tidigare konstaterat saknas i dagsläget lämningar från folkvandringstid och vendeltid helt. Det är först under sen vikingatid som bebyggelse åter etableras i Skänninge. På ett flertal platser både inom 1700-talsstadens gränser, samt i områden utanför med en tydlig koppling till ån, finns lämningar av bebyggelse i området.

Sen vikingatid

På åsryggen norr om Skenaån, kring platsen för den senare S:t Martins kyrka, har mindre undersökningar tidigare utförts, som visar att detta var platsen för en tidigmedeltida begravningsplats med tillhörande bebyggelse (Hasselmo 1987:247 ff). Gården kan tolkas som en storgård med tillhörande kyrka, som med stor sannolikhet har sina rötter i yngre järnåldern. Tidigare resultat från undersökningar i Östergötland visar att det är vanligt att medeltida bebyggelseplatser etableras under denna period (se t.ex. Hedvall 1995:33 ff).

Skänningeprojektets undersökningar norr om Skenaån har berört ett drygt 11 000 m² stort område 100–300 m öster om kyrkan. Resultaten visar att bebyggelsen begränsades av Skenaån i söder, även mot öster och norr har bebyggelsen kunnat avgränsas. Området väster om åsen vet vi från tidigare undersökningar ha brukats för odling även om enstaka vikinga- eller medeltida anläggningar funnits (Feldt 2006; Lindeblad 1993). Den undersökta bebyggelsen kan till stor del sägas utgöra utkanten av storgården och alltså inte dess huvudbyggnader. I sin helhet kan

Figur 6. Planritning över det tidigmedeltida bebyggelseområdet norr om Skenaån - skrafferad. Troligen motsvarar detta även det senvikingatid bebyggelseområdet om än något glesare bebyggt. I väster syns konventsruinerna efter S:ta Ingrid/Martin. I detta område och vid Allhelgona, på den andra sidan Skenaån, har tidigkristna gravmonument och gravar från 1000-talet undersökts. Bearbetningen av planritningen, i skala 1:3000, är gjord av Lars Östlin UV Öst RAÄ.

gården beräknas ha bestått av ett 50 000–60 000 m² stort bebyggelseområde som etablerades under vikingatiden (Fig. 6).

Från sen vikingatid undersöktes en grophusbebyggelse, diken och lämningar efter olika hantverk, bland annat bronsgjuteri. Hundra meter norr om bebyggelsen fanns ett dike som möjligen kan ha haft en begränsande funktion för bebyggelsen mot åkermarken. Inom undersökningsområdet fanns två grophus daterade till sent 900- eller tidigt 1000-tal. Grophus från denna period har endast påträffats på ytterligare en plats i Östergötland tidigare, i Högby, Borgs socken utanför Norrköping (Lindeblad 1995:24). Grophusen i Skänninge var rektangulära och låg intill varandra i anslutning till Skenaån. Båda grophusen hade stolpar i gavlarna. Det ena hade en härd i hörnet samt mullbänkar uppbyggda av sand utmed två väggar. Fyndmaterialet i golvlagret var mycket sparsamt och gav ingen närmare indikation på husets funktion.

Det andra grophuset var större men saknade tydliga spår efter en eldstad. I grophuset fanns flera golvninvåer som innehöll hushållsavfall i form av svartgodskeramik och djurben men även ett fyndmaterial med kopplingar till handel och hantverk: två blyvikter, blyklipp samt flera föremål av kopparlegering och järn. I ett kulturlager vid grophuset fanns även en hamrad silverten. Intill husen fanns också flera härdar och diken.

I ett område mellan grophusen och åsen undersöktes en dubbelhärd med avfall från bronsgjutning och lödning, daterad till vikingatid. I anslutning till härden fanns störhål, mindre stolphål och parallella diken med spår efter stängsel. Dikena är svåra att datera, men merparten av dem tillhör sannolikt det tidigmedeltida skedet (se vidare nedan).

Som redan nämnts ovan verkar bebyggelseetableringen i Skänninge följa det mönster som finns för den medeltida bebyggelsen i landskapet, med en etablering under yngre järnålder. De undersökta lämningarna ska sannolikt tolkas som spår efter mer tillfälliga hantverksaktiviteter utifrån det begränsade avfallsmaterialet och anläggningarna. Grophusen var troligen kopplade till vissa hantverksaktiviteter. I undersökningsområdet påträffades ingen bebyggelse av bostadskaraktär utan en bostadsbebyggelse ska med största sannolikhet ha legat på åsryggen där S:t Martins kyrka uppfördes under tidigmedeltid. Den osteologiska analysen visar att det rört sig om en permanent bosättning.

De ovan diskuterade lämningarna är de som med störst säkerhet kan dateras till sen vikingatid i Skänninge, men det är inte omöjligt att det funnits en samtida bebyggelse söder om ån. Dateringarna från dessa bebyggelselämningar är dock alltför vida även om något enstaka vikingatida föremål påträffats. Såväl det äldre svartgodset som resultat från C14-analyser ger ofta dateringar till perioden slutet av 900-talet–1200-talet. Detta material redovisas i det följande avsnittet.

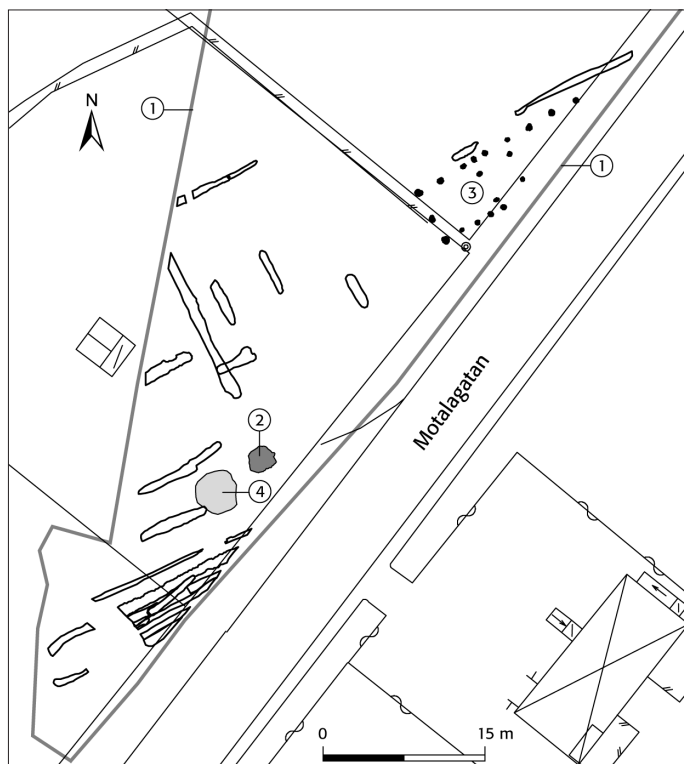
Tidig medeltid

Under tidig medeltid genomgick bebyggelsen öster om åsryggen genomgripande förändringar. Från denna period undersöktes bebyggelse som kan sägas ha fungerat som bostadshus. Genom bebyggelsen gick en väg i riktning mot S:t Martins kyrka. Vägen fanns förmodligen redan i den vikingatida perioden och den kan sägas vara en föregångare till dagens Motalagatan. Hela området strukturerades upp med grävda diken som avgränsade bebyggelsen och åkermarken. Under denna period fanns det mindre tomter för hantverkare som avgränsades av diken.

I området undersöktes stolpburna byggnader. Samtliga låg i anslutning till vägsträckningen. Dels var det två hus konstruerade med jordgrävda stolpar och dels ett med grävd väggränna och stolphål i denna. Endast mindre delar kunde undersökas i två av byggnaderna. Den tredje byggnaden har legat utmed den äldre vägen, idag delvis under dagens Motalagatan och därför kunde inte hela byggnaden undersökas. Byggnaden har varit 5 m bred och minst 20 m lång. Konstruktionen har utgjorts av två rader med takbärande väggstolpar. Det har funnits minst ett par rumsindelade väggar och en eldstad i mittaxeln i den östra delen. Byggnadstomten har varit avgränsad med diken i norr och i väster. Denna byggnad, och troligen även de andra som delundersökts har tolkats som att de tillkört en storgård på åsen.

Direkt nordost om huset fanns samtida åkermark, som även den var indelad av diken. Åkermarken har varit minst 4000 m² stor och inom detta område undersöktes även ett rektangulärt grophus från tidig medeltid.

Väster om det mest välundersökta huset fanns ett område med ett flertal olika diken, som i korthet berörts ovan. Det fanns också ett flertal generationer av diken som följde vägsträckningen. I något av dessa fanns rester efter ett plank eller staket. Andra diken, i samma riktning som de förra, delade in ett område i mindre långsmala tomter, minst 19 m långa.

Figur 8. Detaljritning i plan över en del av de tidigmedeltida bebyggelselämningarna i området norr om ån. Undersökningsområdet är begränsat med en linje (1). De olika typerna av diken är markerade med ofyllda polygoner. Bebyggelselämningarna representeras av ett grophus (2) och ett hus med takbärande väggstolpar (3). Väster om grophuset fanns en brunn (4). Längst ner i schaktet syns flera generationer med diken som var gravda direkt norr om den «gamla Motalagatan». Bearbetningen av planritningen, i skala 1:600, är gjord av Lars Östlin UV Öst RAÄ.

Dessa låg indragna från vägen och parallellt med den. Tomternas ena kortsida begränsades även av ett dike. I dikenas fyllning mellan de långsmala tomterna fanns bronsgjuteri- och smidesavfall. Även i en brunn strax intill påträffades bronsgjuteriavfall. Möjligen rör det sig om någon form av avgränsade hantverksområden för hantverkare knutna till storgården. På de undersökta delarna av tomterna kunde någon bebyggelse inte konstateras, däremot fanns det ett möjligt grophus i området intill.

Benmaterialet från undersökningen som har analyserats av Maria Wretemark, visar att benmaterialet som helhet, liksom det arkeologiska materialet, tycks avspegla en i hög grad agrar bebyggelse. Det vittnar om lokal djurhållning och det är uppenbart att omfattande boskapsskötsel bedrivits i området. Det relativt rika och artmässigt varierade fiskmaterialet ger ett intryck av att även lokala resurser från ett rätt stort område har kunnat kanaliseras till platsen.

En radikal förändring från föregående period utgör alla olika typer av diken som strukturerar området med utgångspunkt från vägens sträckning. Om det under den förra perioden fanns en viss osäkerhet om bebyggelsen var permanent eller ej, råder det inte längre några tvivel om att en permanent bebyggelse funnits åtminstone från tiohundralets början, men som ovan nämnts sannolikt även tidigare. Den undersökta bebyggelsen kan ses som flera, agrart baserade gårdar som varit knutna till en storgård. Människorna som har levt här kan ha varit landbor eller trälar. Inom området finns även mindre tomter där hantverkare, som även de bör ha varit knutna till gården, har utfört specialiserat hantverk. Denna verksamhet ger dock inte ett permanent intryck.

Samtidigt med den ovan presenterade tidigmedeltida bebyggelsen har det funnits bebyggelse söder om ån. Vid Allhelgonakyrkan, som undersöktes arkeologiskt 1959–61 påträffades som tidigare nämnts ett stort antal fragment av tidigkristna gravmonument. I stenkyrkans ruiner påträffades också ett tyskt mynt från perioden 1014–1024, en gotländskt brakteat från 1100-talets slut samt yngre mynt. Stenkyrkan antas ha uppförts under 1100-talet (Lindqvist 1970:129). Runt kyrkplatsen har det också vid olika arkeologiska undersökningar påträffats stensyllar, stolphål, diken och kulturlager med tidigmedeltida östersjökeramik. Närmare dateringar av konstruktionerna saknas, men keramikmaterialet indikerar att det funnits en tidigmedeltida bebyggelse kring kyrkan. Även i andra områden av staden förekommer tidigmedeltida östersjökeramik, framför allt i ett område vid Vistenagatan mitt emot S:t Olofs konvent. Platsen ligger ett par hundra meter från ytterligare en undersökt bronsgjuteriplats från tidig medeltid (Feldt manus). Det verkar med andra ord ha funnits minst två, kanske tre gårdar under tidigmedeltid i Skänninge. De har alla legat i höjdlägen, vid de olika vägar som strålat samman vid broövergången över ån.

1200-talets stora förändring

Under 1200-talet skedde stora genomgripande förändringar i Skänninge. Under detta århundrade uppfördes de båda dominikankonventen, ett hospital anlades och mot slutet av århundradet uppfördes den nya stadskyrkan Vårfru (Schück 1929; Hasselmo 1983). Det är under detta århundrade som orten omvandlades till stad, med den innebörd vi vanligen lägger i begreppet. Det är också under detta århundrade som en tomtindelad stadsgårdsbebyggelse tycks etableras i staden.

Under 1200-talet verkar också den äldre bebyggelsen norr om Skenaån försvinna, om inte hela så i alla fall stora delar av området som tillhört storgården. I området för den ovan presenterade bebyggelsen anlades åkrar. **Möjligen hänger detta samman med instiftandet av dominikankonventet S:t Martin, senare kallat S:ta Ingrid.** Det är rimligt att tänka sig att hela området var en del av den donation där S:t Martins kyrka ingick och där konventet uppfördes på 1270-talet.

Ett stort antal andra byggnader till olika institutioner anlades under denna tid och i dagsläget är det främst dessa vi känner till från den högmedeltida bebyggelsen. År 1280 bekräftade Magnus Ladulås, som tillhörde folkungaätten, att hans farfar Magnus Minnisköld gett rättigheter till att uppbringa fattigtonde från Östergötlands västligaste härdar åt hospitalet. Hospitalet kan därmed sägas ha funnits redan under tidigt 1200-tal (Hasselmo 1983:15).

Dominikanorden anlade år 1237 ett konvent helgat åt S:t Olof söder om Skenaån. Hur bröderna kom i besittning av marken där konventet uppfördes är okänt. Allhelgonakyrkan byggdes ut under 1300-talet (Lindqvist 1970). Detta ska kanske sättas i samband med att Skänninge anges vara prosterisäte år 1232.

Under 1200-talets andra hälft bör byggnationen av Vårfrukyrkan ha påbörjats. Den omnämns första gången år 1300. I ett brev från år 1414 omnämns också att linköpingsbiskopen har rätten till kungsböterna på Biskopsholmen i Skänninge och på hans stadsområde. Detta har tolkats som att biskopen hade en befäst gård i staden. En holme i ett sankmarksområde intill Skenaån anses av flera forskare kunna vara denna plats (se t.ex. Christian Lovén 1996:246). Arkeologiska undersökningar och dateringar av ett fördämningsverk i timmer intill holmen visar att det mycket väl kan röra sig om en befäst gård från 1270-talet.

Under 1200-talets senare del har en massiv byggnadsaktivitet pågått i Skänninge. Förutom att uppförandet av S:t Olofs konvent troligen fortfarande pågick, startade byggnadsverksamheten för S:ta Ingrids konvent, Biskopsholmen och Vårfrukyrkan.

Beträffande stadsgårdar är kunskapsläget betydligt sämre och resultaten från undersökningar som berört stadsgårdar är aldrig sammanställt. Bearbetningen av Skänningeprojektets stadsgårdsundersökning pågår för närvarande. Dessa gårdar ligger aningen perifert men ändå utmed en av huvudgatorna in i staden och mitt emot S:t Olofs konvent. Vistenagatans ålder bör åtminstone kunna föras tillbaka till 1000-talet eftersom en runsten kantar vägen i grannbyn Vistena. På de två tomter som berördes av undersökningarna fanns spår av olika hantverk och bebyggelse från omkring år 1300 och framåt. De omkring 50 m långa tomterna skiljdes åt av ett dike. Tomtbredden verkar ha varit mer än 12 m. Ut mot landsbygden har stadsgårdarna begränsats av en vallgrav med en vall på insidan. Stadens gatunät är delvis delat från medeltiden och utifrån flera av institutionernas lägen kan vi anta att några av gatorna haft sin sträckning redan under 1200-talet då flertalet av dessa institutioner grundades.

Konklusion

Genom vårt arbete inom Skänningeprojektet har vi kunnat konstatera att det finns ett litet inslag av konstruktioner och gravar från den äldre järnåldern, främst förromersk järnålder, i eller i anslutning till staden. Därefter saknas indikationer på bebyggelse under flera århundraden.

Det är först under vikingatid som vi kan se att det etableras en bebyggelse norr om ån. Det finns även indikationer på bebyggelse söder om ån men det arkeologiska materialet från detta område är i dagsläget inte lika tydligt. Norr om ån etablerades en grophusbebyggelse, ett ovanligt byggnadsskick i Östergötland. I och i anslutning till grophusbebyggelsen fanns föremål från olika hantverk, bland annat bronsgjuteri samt ett par viktod. Vi har tolkat denna bebyggelse och de återkommande aktiviteterna som att de har tillhört en storgård, uppförd av någon släkt ur den lokala aristokratin. Hantverksprodukterna har sannolikt varit avsedda för en lokal marknad. Materialet från vikingatiden är än så länge tämligen litet, så kopplingen till en storgård får betraktas som mer eller mindre hypotetiskt, även om det är vanligt att de medeltida bebyggelselägen i Östergötland etablerades redan under yngre järnålder.

Senast under 1000-talets mitt har det funnits minst två storgårdar på ömse sidor om Skenaån. Utifrån de två kyrkogårdarna med tidigkristna gravmonument kan vi anta att det funnits två gårdskyrkor redan i mitten av 1000-talet, placerade endast några hundra meter från varandra. Det faktum att de två tidiga kyrkorna uppfördes så nära varandra, på ömse sidor om broövergången, är ett av flera drag som visar att Skänninge skilde sig från det omgivande landskapet under denna period. De som uppförde kyrkorna på sina gårdar ska sannolikt ses som släkter ur en lokal aristokrati.

Något som ytterligare skiljer bebyggelsen i Skänninge från landskapets övriga undersökta gårdar från denna period är den strukturerade miljön med diken som har undersökts norr om ån. Även om gården verkar ha varit i huvudsak agrart baserad, med omfattande åkermark och boskapsskötsel har det även knutits specialiserade hantverkare till gårdsområdet. Hantverkarna verkar inte ha bött på de små hantverkstomterna, möjligen har de kommit till platsen vid särskilda tillfällen. Även söder om ån har det förekommit bronsgjuteri under tidig medeltid, vilket tidigare har tolkats som en marknadsplats. Möjligen ska hantverket söder om ån ses på samma sätt som på den norra gården – att det har varit knutet till en storgård.

Utifrån ett mycket begränsat jämförelsematerial kan vi konstatera att den norra skänningegårdens bebyggelseareal varit mycket omfattande i jämförelse med andra storgårdar i landskapet från samma tid. Ett relevant jämförelsematerial kan vara den undersökta gården med tillhörande kyrka i Borg utanför Norrköping (Lindeblad & Nielsen 1997). Bebyggelsen omfattade där en yta på uppskattningsvis 10 000 m², vilket verkar ha varit mer ordinärt i förhållande till skänningegårdens ca. 50 000 m².

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det i Östergötland inte har undersökts någon gård som liknar den norra gården i Skänninge. Den undersökta bebyggelsen är mycket gles och påminner mer om en agrar bebyggelse än en urban. Samtidigt har det senast under tidig medeltid skett en förtätning av bebyggelsen i området med de två gårdarna med tillhörande kyrkor och begravningsplatser. Intressant är också att bebyggelseområdet inte sammanfaller med den medeltida och den sentida stadsbebyggelsen. Anledningen kan säkert sökas i den donation som gjordes för instiftandet av S:t Martins konvent på 1270-talet. Det verkar som om bebyggelsen försvann samtidigt som området togs i bruk som åkermark.

Från 1200-talet då den norra gården verkar övergå i det nyanlagda konventet försvinner en stor del av bebyggelsen och hantverksplatserna överges till förmån för helt andra platser och nya hantverk i staden. Om bilden var densamma för den än så länge okända bebyggelsen vid Allhelgonakyrkan återstår att se.

I äldre forskning har man antagit att biskopens gods vid Skänninge och biskopens tomtinnehav i staden kan gå tillbaka på en kunglig eller en lokal högfrälsläkts donation (Schüick 1959:378). Under 1200-talet skedde en radikal förändring av Skänninge vad gäller bebyggelsen och instiftandet av flera olika institutioner. Orten fick en ännu tydligare kristen prägel genom konventen och kyrkorna. Under 1300- och 1400-talen dominerade högfrälsets jordägande i Skänninges närhet. Detta har också Johan Berg kunnat belägga i några fall redan från 1200-talets andra hälft. Även tomter i staden ägdes under medeltiden av aristokratiska släkter. Claes Westling har kunnat belägga kopplingar mellan personer som äger tomter och jordar under senmedeltid och folkungarna. S:t Martins konvent grundades på 1270-talet av Ingrid som kom från en lokal högfrälsläkt, Elofssönernas ätt. Hennes bröder donerade stora jordegendomar inför instiftandet av detta konvent. Storgården Snyttringe, norr om staden, var knutet till denna släkt. Johan Bergs undersökningar har visat att Snyttringes utmarker tidigare har omfattat en stor del av stadens norra utmark. Det är inte omöjligt att området där konventet uppfördes ursprungligen tillhörde Elofssönernas ätt, kanske var det till och med Ingrids.

Den medeltida bilden med ett aristokratiskt jordägande i Skänninge går sannolikt tillbaka till den eller de gårdar som etablerades här under vikingatiden. Den norra gårdens bebyggelse och de specialiserade hantverken saknar motsvarighet i Östergötland. Bilden blir tydligare under 1000-talet med bland annat de tidigkristna gravmonumenten. Dessa ska med stor sannolikhet kopplas till ett aristokratiskt skikt som anammat den kristna läran, vilken från 1200-talet kom att präglade staden Skänninge genom ett flertal nyanlagda kristna institutioner.

Summary

The large scale excavations that in recent years have been carried out in **Skänninge, north** of the river Skenaån, have resulted in great new knowledge, among other things regarding the town's older history. We knew that there were two churchyards in the 11th century and most probably also two churches, situated on each side of the river. A few features found near the churchyard belonging to the church of St Martin can stem from this period or possibly earlier. Early black earthenware has been found in several different areas in the town. This type of pottery dates from the late 10th to mid 13th century.

At the recently excavated sites, a couple of hundred meters east of St Martin's church, a settlement from late Viking Age and early Middle Ages was discovered. The settlement included both pit-houses, a feature not known earlier from this part of the country, as well as buildings constructed with roof supporting wall posts. Besides constructions like ovens and wells there were also traces of different kinds of crafts and trade. Bronze-casting, soldering and forging but also some type of silver work had been carried out. Apart from the specialized crafts, people have devoted themselves to agriculture and extensive stock-farming.

The settlement has been interpreted as part of a manor, with the main house supposedly situated on the ridge nearby the church. During the early Middle Ages the area was structured with several different systems of ditches and the settlement became denser, although still spread out. The settlement covered roughly 50 000 m², which has no parallel in the province of Östergötland.

The whole area north of the river was probably part of a donation for the establishment of the Dominican convent St Martin, later called St Ingrid. The convent was founded in the 1270s

and with that the settlement was abandoned and the whole area was converted into arable fields.

An older settlement on the south side of the river Skenaån, by Allhelgonakyrkan (church of All Hallows'), is not known. There was most probably a manor south of the river, perhaps not as old as the northern one, but at least from the 11th century.

During the 13th century several institutions were founded, probably coinciding with the establishment of a more urban settlement. The medieval picture with an aristocratic land ownership in Skänninge can most likely be traced back to the manor or manors that were established here during the Viking Age. In any case, the early Christian grave monuments made of limestone are evidence that in the 11th century Skänninge was populated by people from the highest level in society.

Litteratur

- Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*. Linköping.
- Feldt, A-C. 2004. *Före staden. Preurbana lämningar i Skänninge*. C-uppsats Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet.
- Feldt, A-C. 2006. *Diken, stolphäl och trädgårdsodling*. Västanå, Skänninge, RAÄ 5, Lindbladsvägen, Nunnestigen och Ringgatan samt kv Kornknarren 8–9, kv. Liljan, Arkeologisk förundersökning, Antikvarisk kontroll, Rapport 2006:32, Östergötlands länsmuseum, Linköping.
- Feldt, A-C. Manus. *Mellan kloster och hospital. Arkeologi på kriminalvårdsanstalten i Skänninge*. Rapport från Östergötlands länsmuseum, Linköping.
- Gustin, I. 2006. *Bjälbo stavkyrka Bjälbo Norrkyrkogård* Rapport 2006:91 Östergötlands Länsmuseum, Linköping.
- Hasselmo, M. 1983. *Medeltidsstaden 40 Skänninge*. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1987. Skänninge. I: Andrae, T., Hasselmo, M. och Lamm, K. (red.) *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. 239–252. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1992. From Early-Medieval Central-Places to High-Medieval Towns – Urbanization in Sweden from the End of the 10th Century to c. 1200. I: Ersgård, L., Holmström, M. och Lamm, K. (red.) *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 2: 32–55. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hedvall, R. 1995. Agrarbebyggelsen i Östergötland under järnålder och medeltid. I: Hållans, A-M. (red.) *Medeltida agrarbebyggelse och exploateringsarkeologi – kunskapspotential och problemformulering. Artiklar från seminariet på Lövestad Bruk, November 1993*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, UV Stockholm, rapport 1995:20: 33–37. **Stockholm**.
- Hedvall, R. & Menander, H. 2003. *Tidigkristna gravmonument i Östergötland. En inventering och registrering av samtliga gravmonument i Linköpings stift*. Linköping.
- Hedvall, R. 2004. Kyrkorna i Klåstad. En presentation av ett pågående projekt. I: Vellev, J, (red.) *Kirkearkæologi i Norden Hikuin 30*. Moesgård.
- Hedvall, R., Lindeblad, K., Menander, H. (red.) i manus. *Bröder, bönder och bönder. Nya Perspektiv på Skänninges äldre historia*.
- Kellberg, S. & Lundberg, E. 1929. Skänninges medeltida topografi och bebyggelse. I: Schück, A. (red.) *Skänninge stads historia*. Skänninge.
- Lindeblad, K. 1993. *Kv Helgonet, Skänninge stad Mjölby kommun Östergötland*. Rapport UV Linköping, Riksantikvarieämbetet. Linköping.
- Lindeblad, K. 1995. *En järnåldersboplat vid Högby gamla tomt*. Rapport UV Öst 1995:22, Riksantikvarieämbetet. Linköping.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A. 1997. *Kungens gods i Borg. om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland* Rapport UV Linköping.

- Lindqvist, G. 1970 Allhelgonakyrkan i Skänninge. Lindahl, A. (red.) *Skänninge stads historia*.
Omarbetad upplaga av A. Schücks *Skänninge stad historia* 1929: 127–139. Skänninge.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Uppsala.
- Nielsen, A-L. 2002. The Central Place by the River Skenaån. I: Hedvall, R. (red.) *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. **Skrifter nr. 45: 40–51. Riksantikvarieämbetet. Linköping.**
- Petersson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Linköping.
- Schück, H. 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under Medeltiden och Gustav Vasa*.
- Wessén, E. 1970. Skänningebygdens ortnamn. I: Lindahl, A. (red.) *Skänninge stads historia*.
Omarbetad upplaga av A. Schücks *Skänninge stad historia* 1929: 41–49. Skänninge.